

Білі плями Шевченкових «Гайдамаків»

Ольга Слоньовська,

кандидат педагогічних наук,

професор кафедри української літератури та журналістики

ВНЗ «Прикарпатський національний університет

імені Василя Стефаника»

У статті прискіпливо розглядається питання жанру ліро-епічного твору «Гайдамаки» Т. Шевченка. Також особливу увагу приділено «білим плямам» цього художнього тексту, що досі належно не досліджені й науково не проінтерпретовані.

Ключові слова: роман, поема, мислеформа, історичний герой, образ-персонаж, образ-тип, характеротворення.

Хоча зміст «Гайдамаків» Т. Шевченка в Україні відомий кожному ще зі шкільної парти, все-таки превалюючій більшості реципієнтів, на жаль, запам'яталися аж ніяк не виразна авторська позиція в цьому творі, не Коліївщина як історична подія, навіть не драматичні стосунки закоханої пари – Яреми та Оксани, а насамперед, а деколи – й тільки, факт страшного, дикого у своїй безглузді Гонтиного дітовбивства. Чому? Річ у тім, що морально-етичні ідеали нації всмоктуються її представниками ще з молоком матері, й відкоригувати такі взірці практично неможливо ні класовим підходом, ні пресловутим кодексом будівника комунізму, ні непорозумінням інтерпретаторів минулих і теперішніх часів. Видатний педагог Григорій Ващенко у праці «Виховання мужності та героїзму» проблемі національного героя приділяв особливу увагу й відсікав будь-які ідеологічні «поправки» до стандарту: «Герой, перш за все, є суцільна людина. Він – визначна особистість з чітко накресленою вдачею. Тому як не заслуговує на назву героя той, хто діє відчайдушно, під впливом афектів, так не заслуговує на нього людина, що має високі ідеї, а не має сили реалізувати їх. У героїчному вчинкові виявляються у своїй сукупності всі сили людського духа [6, с. 25]». Отже, якщо слідувати за логікою сказаного Григорієм Ващенко, Іван Гонта саме тому й запам'ятався читачам, що його образ не відповідав стандартів героя, хоч саме таким його й пропонували сам автор, а пізніше – численні науковці як минулих, так і нинішніх часів.

Як відомо, ліро-епічний художній текст «Гайдамаків» Т. Шевченка належить до найяскравіших перлин періоду ранньої творчості поета. Якщо врахувати, що за обсягом цей твір найбільший з усіх віршованих текстів Кобзаря, а також що йдеться про твір художньо-історичний і що саме «Гайдамаки» стали причиною відходу їхнього автора від надзвичайно перспективного й успішного на час навчання в Петербурзькій академії мистецтв його становлення як художника («! що ж я робив? Чим займався в цьому святилищі? Дивно подумати. Я займався тоді створенням малоросійських віршів, які потім упали таким страшним тягарем на мою убогу душу... Покликання, і нічого більше [22, с. 42–43]») і феноменальне, практично без періоду учнівства, народження Шевченка-поета, то є всі підстави вважати саме їх ключовим твором у спадщині українського генія.

До літературознавчого аналізу цього твору вдавалися такі відомі шевченкознавці, як Євген Кирилюк, Василь Бородін, Юрій Івакін, Євген Маланюк, а також Юрій Барабаш, Євген Сверстюк, Євген Нахлік і Василь Пахаренко, що й досі не припиняють успішних студій над творчістю Кобзаря. Однак «Гайдамаки» й досі криють у собі багато цінного, ще до кінця не відкритого й не дослідженого, хоч нібито й десятиліттями досліджуваного. Залишаються, образно кажучи, майже нерозо-

раною цілиною, тільки подекуди присіяні фаховим аналізом й книга «Кобзар» загалом, як неймовірно глибока підтекстовими елементами й асоціативними розгалуженнями думки цілісна художня річ, і невичерпні своїми смислами окремо взяті «Гайдамаки».

Ще у статті «Народна книга поезій» Йоганн-Вольфганг Гете наголошував, що навіть народна творчість має три рівні сприйняття, кожен з яких знаходить розуміння у читачів певного рівня освіченості. Подібне відбувається і з інтерпретацією складних авторських творів, що пережили, за твердженням російського літературознавця Михайла Бахтіна, «малий час» і продовжили своє життя у «великому часі [3, с. 350–351]»: «Маси повинні привчатися поважати й читати те недосягненне, що вони бачать перед собою; у такому випадку бодай деякі особистості будуть захоплені прочитаним і піднімуться на більш високий ступінь культури. Але, крім вершин, виявиться й дещо середнє, тобто саме те, до чого варто привчати масу, щоб вона поступово почала його сприймати. А до нижчого треба причислити все те, що масі відразу ж виявиться доступним, принесе задоволення і виявиться привабливим [10, с. 393]». Якщо прислухатися до резонних висновків німецького класика, то стає зрозуміло, що наведені ним аргументи цілком стосуються насамперед сучасників автора твору, у нашому випадку – Т. Шевченка, а вже всіх наступних поколінь – значно меншою мірою в силу росту освіченості, начитаності й обізнаності зі спадщиною свого національного генія народних мас. На жаль, це не зовсім так.

Російський критик Віссаріон Белінський, сучасник Т. Шевченка, наприклад, чисті почуття героя поеми «Гайдамаки», який за логікою змісту цього твору мав усі підстави побоюватися, що кохана дівчина не прийде до нього на побачення, адже вона – дочка шанованого в громаді й заможного титаря, а він – слуга у корчмі, що не приносить парубкові честі, та ще й байстрюк, розцінював сердечні страждання Яреми з відвертим глузуванням: «Страстный любовник, Яремо, пришел на свидание к своей возлюбленной; но ее еще нет. Яремо, то сему случаю, поет элегию на целой странице и уже собирается умирать [5, с. 276]». Але ж у поемі Ярема представлений закоханим, а зовсім не любовником у тому значенні, яке несе ця фривольна лексема, й що не менш важливо, поданий Т. Шевченком у творі сільський парубок напередодні детально змальованого побачення зібрався приєднатися до гайдамаків, а це означає, що йдеться про його свідомий вибір і обмежений для зустрічі з коханою час. Якщо в поведінці Яреми можна помітити якусь долю вагань і нервозності, то все-таки Шевченків герой аж ніяк не виє й зовсім не збирається закінчувати життя самогубством, як цей епізод тлумачить В. Белінський. Врешті, сцену побачення Яреми з

Оксаною російський критик у відведеній «Гайдамакам» окремі статті зумисно протрактував як порнографічну, розірвавши текст на два окремі уривки й грубо закцетували на взагалі неіснуючих у поемі фізичній ненаситності Оксани та недолугості її партнера: «Как вдруг: / «Шелест!.. Тои гляне: / Попід гаєм, мов ласочка, / Крадеться Оксана. / Забув, побіг, обнялися. / «Серце!» – та й зомліли. / Довго-довго тільки «серце» – Та й знову німіли». Яремо говорит: «Годі, пташко!» Оксана: «Ще трошечки, / Ще... ще... сизокрилий! / Вийми душу!.. ще раз... ще раз.../ Ох, як я втомилась!» [5, с. 276]». Остаточна ж оцінка «Гайдамаків» В. Белінським значно нижча, ніж негативна, – маємо до краю обриджене узагальнення всього написаного по-українськи (причому не тільки Т.Шевченком!), як такого, що й не варте доброго слова: «Что касается до самой поэмы г-на Шевченко – «Гайдамаки», здесь есть все, что подобает каждой малороссийской поэме: здесь ляхи, жида, казаки; здесь хорошо ругаются, пьют, бьют, жгут, режут [5, с. 275]». Врешті, до надзвичайно популярного в Петербурзі в ті часи поета й драматурга Нестора Кукольника, теж вихідця з України й сучасника молодого Тараса Шевченка та Миколи Гоголя, драма якого «Рука Всевышнего Отечество спасла» (1834) була дуже прихильно зустрінута царем Миколою I, причому оцінена настільки високо, що коли один із провідних тогочасних російських письменників Микола Полевой про цю річ відізвався як про художньо слабку, то розлючений цар у відповідь заклав журнал «Московський телеграф», редактором якого, на біду для цього часопису, був М. Полевой і на сторінках якого й надрукував горезвісну рецензію, «несамовитий» Белінський ставився значно благодушніше, ніж до Кобзаря. Аналізуючи чотиритомний роман Н. Кукольника «Альф і Альдона», чільний російський критик поблажливо хвалив не то твір, не то його автора: «Г-н. Кукольник написал что-то весьма замечательное, если взять в расчет бедность русской литературы [4, с. 278]». Правда, про тогочасну російську літературу ми маємо цілком протилежну думку, адже красне письменство Росії на початок XIX ст. вже ознаменувалося літературою Василя Жуковського, Олександра Пушкіна, Миколи Гоголя й того ж таки Миколи Полевого, драма якого «Параша-Сибірячка» після прем'єри в Олександрійському театрі 17 січня 1840 року набула такого розголосу, що якби не колишня рецензія її автора на драму Н. Кукольника та, як наслідок, вічні претензії злопам'ятного Миколи I до уявної крамольності поглядів М.Полевого, автор «Параші-Сибірячки», яку, до речі, в «Гайдамаках» Т.Шевченко, що у свій петербурзький період життя часто відвідував театральні вистави й, цілком ймовірно, мав нагоду бачити цей твір бодай з гальорки (а це в ті часи характерно було для студентської публіки), іронічно згадує словами «Співай... / Про Парашу, радость нашу [18, с. 62]», міг стати в очах світського Петербургу мало не російським генієм. Міг, та не судилося – царська цензура не зводила з М.Полевого пильного ока, й убивчим для його кар'єри виявився зміст анонімної епіграми: «Рука Всевышнего три чуда совершила: Отечество спасла, поэту ход дала и Полевого задушила». Принагідно зауважимо, що самодурство царя, якого пізніше у своєму щоденнику Т.Шевченко йменував Тормозом, проявлялося настільки агресивно, що деякі факти вражають і нині: дійшло до того, що Микола I офіційно заборонив філософію як університетський предмет, вважаючи його вільнодумним і завідомо шкідливим для молодих умів. Відразу ж зауважимо: ведучи мову про такі нюанси тогочасного літературного життя в Петербурзі та Москві, ми аж ніяк не збираємося, образно кажучи, мішати горох з капустою, власне, подавати потрібну й не дуже інфор-

мацію гамузом, а тільки пробуємо всебічно проаналізувати час виходу друком «Гайдамаків» як далеко не найсприятливіший період для появи подібного твору.

Задум написати широке епічне полотно про Коліївщину виник у Кобзаря десь у 1838–1839 роках. Ідея не дала спокою молодому Шевченкові, відривала його й від такого улюбленого заняття, як малювання. Навіть споглядаючи безсмертні картини Карла Брюллова, Шевченко, як сам свідчив, «замислювався і плекав у своєму серці свого сліпця Кобзаря і своїх кровожерних гайдамаків [22, с. 42]». Бажання панорамно висвітлити історичну подію, зреалізувати в художньому тексті інформацію, в основному почерпнуту зі спогадів діда Івана, колись – малолітнього учасника Коліївщини, поетичним словом яскраво змалювати страшні картини всенародної помсти й різні гайдамаків в Умані, які з дитинства, то жахаючись, то дивуючись, зберігав у своєму серці, були для молодого поета надзвичайно важливими. Причини його зацікавлення й потреби зрозумілі. У Петербурзі інтелігенція тільки й вела мову про звільнення селян від кріпацтва, у селах по Україні уже не вряди-годи палали панські маетки, упівголосу в шинках та на хрестинах чи весіллях під солом'яними стріхами ширилися сокровенні розповіді про нову, народом нетерпляче очікувану Гайдамаччину, яка нібито ось-ось має вибухнути з подвоєною силою і повернути народові його законні козацькі права.

Подібна ситуація розгорталася не тільки на українських теренах, а й у Росії, про що, на думку В. Белінського, влада давно втаємничена: «Це відчуває навіть сам уряд (який добре знає, що роблять поміщики зі своїми селянами і скільки останні щороку ріжуть перших) [2, с. 7]». Водночас Т. Шевченко розумів, що цензура навряд чи дасть дозвіл на публікацію подібного художнього твору (вихід друком «Гайдамаків», як на епоху Миколи I, взагалі нонсенс!), тому вже в пролозі виклав власні міркування про те, який саме твір став би для влади бажаним, та ще й іронічно висловився про типові гусарські любовні походеньки на сторінках тогочасних солодкавих романів, тобто про твори авторів, які «співали» про «султан, гусар, шпори [18, с. 62]» як обов'язкові регалії найвищого блиску й слави.

Закономірно, що вже у вступі до «Гайдамаків» український митець обирає якісно нову, протилежну до офіційної, парадигму висвітлення історії, доблесті й слави. Ідеалом для молодого Т. Шевченка стає гетьманська Україна, тому яскрава мислеформа, втілена в рядках від слів «Аж до моря запорожці...» до «...Сміюся сльозами [18, с. 63]», у тексті твору стає панорамною картиною минувшини, якою варто гордитися і яка, існуючи в переказах та легендах, не дає нації покійно сконати, а кожній її окремій одиниці не дозволяє почуватися «загубленою українською людиною [23, с. 157]», за висновком Миколи Шлемкевича, а за висновком Т. Шевченка – бути не самотнім індивідом: «Я не одинокий, є з ким в світі жить [18, с. 64]». Зрозуміло, що світогляд Кобзаря на час написання «Гайдамаків» вже давно вийшов за рамки селянського, й це Т. Шевченко добре усвідомлював, коли шукав документальних фактів та компетентних історичних розвідок про Коліївщину. Вважаємо, що послання окремих науковців на Шевченкові слова в тексті, нібито він користувався лише народними переказами, оповідями очевидців Коліївщини, не можуть бути абсолютним доказом. Цілком ймовірно, що Кобзар читав у рукописі «Сказание о Колиивщине» Михайла Максимовича, й, очевидно, в приватних розмовах зі знайомими письменниками, художниками й істориками, які часто гостювали в художника Карла Брюллова, в дім якого був вхожим і Т. Шевченко, порушував цю тему. Реакція поета на трактування Коліївщини Аполлоном

Скальковським свідчить про те, що Т. Шевченко таки читав його працю «История Новой Сечи, или Последнего Коша Запорожского». На жаль, в об'єктивності написаного А. Скальковським поет дуже скоро розчарувався, а деякими оцінками й висновками цього історика навіть обурився, що добре проглядається у написаному пізніше від «Гайдамаків» вірші «Холодний Яр». Отже, в основному історичну концепцію «Гайдамаків» їх авторів довелося будувати на розповідях діда Івана, польських художніх творах про Коліївщину (зокрема на епізодах роману Міхала Чайковського «Вернигора» (Париж, 1838), де у назві твору автор використав прізвище козака-віщуна Мусія Вернигора, а також, ймовірно, на поемі предстваника так званої «української школи» в польській літературі – Северина Гощинського «Zamek kaniewski» («Канівський замок») (1828) і дещо пізнішої від твору М. Чайковського, але однойменної з поемою «Вернигора» його ж віршованою художньою інтерпретацією Коліївщини, а також на власній художній інтуїції і художньому домислі. Стосовно впливу історичного роману «Вернигора» М. Чайковського на Шевченкові «Гайдамаки», то цей вплив спостерігаємо упродовж майже усього тексту. Хоч далеко не завжди Шевченкові запозичення є позитивними, проте, що дуже важливо, аж ніяк не епігонськими. Якщо, наприклад, М. Чайковський з обуренням описує сцену кривавої розправи озброєних лише знаряддям для прання білизни (дерев'яними праниками) селянок на ставку у селі Шендерівці над шляхтичами-конфедератами [19, с. 461], що насамперед не робить ні честі, ні слави останнім, то Шевченко жінок-месниць узагалі у своєму творі не подає. Загальновідома фраза «Жінки навіть з рогачами / Пішли в гайдамаки [18, с. 92]» лише увиразнює масштаб повстання й найвищу амплітуду народної ненависті. З «Вернигори» М. Чайковського Т. Шевченком також запозичений епізод убивства Іваном Гонтою власних синів, до якого ставлення критиків і літературознавців у різні часи було мало не діаметрально протилежним. Річ у тім, що аналіз цього епізоду передбачає трактування злочину одного з керівників гайдамацького руху як реальної події і водночас тлумачення вбивства як символічної жертви, тим більше, що в красному письменстві існує ще один твір – «Тарас Бульба» (перша редакція – 1835 р.) М. Гоголя, де також йдеться, власне, про вбивство сина, про яке як художній факт і вчинок Т. Шевченко міг мати подібну думку до тієї, яку мав і в «Гайдамаках», адже авторська позиція у ліро-епічному творі й ставлення Кобзаря до Івана Гонти після злочину цього літературного персонажа не міняється.

Закономірно також, що «ковзання поверхнею» тексту і класовий підхід радянського літературознавства до найтрагічнішої сцени в «Гайдамаках» (наприклад, «Читача вражає своїм драматизмом самовідданий вчинок Гонти в ім'я присяги. Епізод убивства Гонтою рідних дітей виступає в поемі як вставна новела, що ідейно і художньо доповнює картину повстання [11, с. 51–52]») на довгі роки збив з пантелику у трактуванні події і самого образу Івана Гонти як цілі покоління учителів і учнів, так і навіть у наші дні за інерцією продукує спрощене розуміння художнього факту не тільки педагогами та їхніми підопічними, а й професійними літературознавцями.

Ставлення Кобзаря до власного літературного героя потребує особливого розгляду. Яскравий виразник кордоцентризму впродовж усієї своєї творчості, на думку таких українських філософів, як Памфіл Юркевич і Дмитро Чижевський, Тарас Шевченко, на перший погляд, саме в «Гайдамаках» виразно порушує всі засади цього світоглядного поля, й як свідомо признається сам, бо ще в процесі написання «Гайдамаків» виношував образи «кровожерних» (епітет самого Т. Шевченка –

прим. О.С.) месників. Крім такої відвертості автора маємо й інші промовисті факти: якщо зіставити вимоги «філософії серця [24, с. 73–114]» і художні картини жахливої за своєю суттю й неймовірної за розмахом помсти, де переважно гинуть не прямі винуватці, а випадкові люди й навіть малі діти, то зрозуміло, що бездоказове оправдання вчинків Залізняка, Гонти і Яреми, як і радянський метод класового підходу саме до цього твору Т. Шевченка, ніколи не витримуватиме жодної критики. Потрібне якісно нове літературознавче дослідження, безкомпромисне й неупереджене.

На жаль, реальна уманська різанина цілком відповідає картинам з ліро-епічного твору Т. Шевченка «Гайдамаки»: «18 червня (юня) опівдень гайдамаки з козаками підступили до Уманя і стали здобувати його штурмом. Тридцять годин одбивалася шляхта, але нарешті не встояла проти величезної сили гайдамаків, і вони увійшли у город. Два дні вони з козаками лютували в місті. Усіх, хто шукав захисту в Умані, вирізали до ноги, багато згубили жінок і дітей. За ту страшну різанину вигублено в одному місті Умані не одну тисячу душ [1, с. 344]». Як ми уже згадували, у поемі «Канівський замок» Северин Гощинський у романтичному дусі писав про щось подібне, причому наголошував, що страшні розправи відбувалися з обох боків протистояння, тому літературознавець Микола Гнатюк подає свою інтерпретацію літературних описів причини селянських заворушень на сторінках твору польського поета, акцентуючи насамперед на dokonаних фактах знущання шляхти над українським народом: «Гуде сильний вітер, скрипить шибениця, на якій гойдається труп, виють собаки, сама смерть витає в околицях замку, Не дивно, що в канівській околиці, як і по всій Україні, люди «готують коси і ножі» [11, с. 28]». Якщо припустити, що Т. Шевченко читав поеми С. Гощинського, то з цих текстів український автор міг отримати похмурий і жахливий за змістом матеріал для своїх «Гайдамаків», власне, причину нечуваної агресії вчорашніх мирних хліборобів.

Нема нічого дивного і в тому, що український молодий поет-романтик змальовував бенкети після страшних погромів, інтуїтивно вловлюючи саме той найімовірніший настрій гайдамаків, який засвідчував, що, підсвідомо страждаючи від почування себе вбивцями, повсталі непомірною пиятикою заливали власні муки совісті:

*...Серед базару,
В крові, гайдамаки ставили столи;
Де що запопали, страви нанесли
і сіли вечерять [18, с. 95].*

Врешті, перелічувати трагічно-жахкі картини Шевченкових «Гайдамаків» нема потреби. Скажемо тільки, що польський письменник Людвіг Кондратович, який друкувався під псевдонімом Владислав Сирокомля, власне, перекладач Шевченкового «Кобзаря», у передмові до польського видання у 1863 році про «Гайдамаків» на основі власних вражень від прочитаного писав, що їхній автор «мачав перо в крові [15, с. 460]». Але насправді жодної битви як такої у «Гайдамаках» не подано: є тільки наслідки щойно здобутих гайдамаками перемог. Іншими словами, Т. Шевченко всього лише констатує, але не любить, але не ставить за зрінець й не отримує задоволення від кривавих картин минулого.

Оскільки ще польський романіст Міхал Чайковський підкреслював, що в сцені розправи Гонти над синами він використав спогади очевидця – сина губернатора Младановича, то Шевченко сприйняв убивство Гонтою дітей за реальний факт. Насправді ж сам Младанович-молодший у власних мемуарах ні словом не згадує про загибель не тільки Гонтиних дітей, а будь-яких дітей уза-

галі. Інша річ, що шестикласне училище при монастирі базилянського ордену дійсно було зруйноване гайдамаками, як і католицький монастир. У розпалі сутички повсталі вбили ректора й ченців, а їхні тіла поскидали в яму, яку шляхта почала копати як криницю, сподіваючись швидко добратися до води. Поет Максим Рильський, до речі, залишив про відгомін цих подій родинні спогади: «Найцікавішою нам видається доля Ромуальда Рильського (в Уманському базилянському колегіумі йому дали прізвисько Шестипалек), прадіда братів Тадея та Юзефа Рильських, якому Тадей Розеславович присвятив статтю «Рассказ современника о приключениях с ним во время Колиевины». Ромуальд Рильський, тоді ще 14-літній хлопець, учень колегіуму, випадково натрапив на загін гайдамаків і мав бути страчений, але в останню мить, ніби натхненний якимись вищими таємничими силами, почав співати відомий у народі чудовий псалом «Пречиста Діво, Мати Руського краю». Отаман, зворушений псалмом, заплакав і відпустив хлопчика, сказавши: «Шкода його губити, візьміть собі його за дячка, нехай вам у церкві співає». Разом з ним гайдамаки випустили на волю й інших шляхтичів, засуджених до страти («Нехай йому подякують, що своєю піснею врятував їх од смерті»)... Оповідь про неї (дійсну подію – прим. О.С.) записав його син, Теодор Рильський, а опублікував правнук Тадей. Про цю подію в родині, очевидно, не забували ніколи» [14, с. 66]. Але історичні факти про нищення католицького монастиря і розправу гайдамаків над польським духовенством в Умані таки проливають світло на причини появи в поемі перед Іваном Гонтою ксьондза-езуїта, про що скажемо пізніше, оскільки є потреба детальніше зупинитися на образі історичного персонажа, уманського сотника надвірних козаків Івана Гонти, й на становищі взятої гайдамаками Умані загалом.

Стосовно зіставлення прототипу й художнього характеру Івана Гонти, то мусимо визнати превалювання художнього домислу Т. Шевченка. Історичний керівник повстання суттєво відрізняється від того дїтовбивці, який подають читачам «Гайдамаки». Історія свідчить, що Гонта за походженням був вільним селянином із села Розсішок, яке разом з Уманню та прилеглою територією належало польським магнатам Потоцьким. Як для вихідця з народу, Іван зробив блискучу кар'єру: досить недовго прослуживши надвірним козаком, став керувати сотнею. За довголітню і, само собою розуміється, вірну службу Гонта отримав від свого пана у власність села Орадівку й Розсішки разом із кріпаками, одружився з шляхтянкою. Історик Микола Аркас підкреслює, що зі своїм паном Францішеком Салезієм Потоцьким та підпорядкованою сотнею Іваном Гонтою було зроблено два рейди у Галичину для придушення селянських заворушень (опришківського руху). Висновки історика категоричні: «Як бачимо, Гонта не мав ніякого приводу бути невдоволеним [1, с. 344]. Додамо: але такі пристави до повсталих. Чому? Виймово з тієї причини, що вибору в уманського сотника надвірних козаків не було – у час Коліївщини на кін було поставлене його власне життя. Але Гонта мав підстави не тільки жохатися можливої народної розплати, а й для себе самого зробив висновок, що повертається козачина, тож коли Максим Залізняк запропонував йому посаду полковника, спокусився значно вищою від попередньої посадою і доволі престижною роллю в гайдамацькому середовищі.

Втім, місто Умань було добре укріплене, його залага складалася з великих бойових одиниць. Губернатор Рафал Младанович, київський воевода, призначений Ф.С. Потоцьким адміністратором цілої Уманщини з осідком в Умані й титулом «генерального губернатора», що прибув до Умані з 32 гарматами, вважався людиною

досвідченою, бувалою, а крім цього воєначальника керували обороною міста польські полковники Магнушевський, Лаш та Обух, які мали під своєю орудою близько тисячі вояків. На час підходу під Умань гайдамаків місто охороняли частини польської регулярної армії, три сотні драгунів і триста вояків артилерії, а також 800 озброєних конфедератів і 200 вояків «зеленої міліції», набраної з селян. Перед самим наступом гайдамаків на Умань комісар Бендзінський надіслав ще 500 своїх власних надвірних козаків під команду сотника Уласенка. Як бачимо, з такими силами можна було не тільки боронитися, але й дати гайдамакам належну відсіч і навіть переможний бій, проте ще до облоги Умані надвірні козаки почали співати думи про Хмельницького, недобре жартувати, що, мовляв, панам ляхам буде лихо, бо настає час розплати. Іншими словами, деморалізаційний настрій також робив свою справу.

Помилкою Рафала Младановича та його військового штабу стало те, що проти гайдамаків Максима Залізняка шляхта вислала полк нібито найвірніших козаків на чолі з уманським сотником. Гонта ж, замість того, щоб протистояти в основному селянському війську М. Залізняка, з усім йому підпорядкованим полком перейшов на бік повсталих і 20 червня сам розпочав наступ на Умань. Після здобуття міста 21 червня 1768 року повстанські загони розташувались величезним табором поблизу Умані. Громада обрала Залізняка гетьманом і князем смілянським. Гонті дістався титул полковника і князя уманського. Як бачимо, в ході такої важливої події виразно спостерігалися вже не тільки питома козачі звання, а й польські чи російські титули, що однозначно засвідчувало про бажання повстанської верхівки жити й правити аж ніяк не за законами Січі або Гетьманату. Та й впала Умань радше від нестачі води, а не виймово від гайдамацької звитяги, про що виразно йдеться у мемуарах доньки губернатора Р. Младановича Вероніки.

Переходячи до аналізу найтрагічнішої сторінки Шевченкових «Гайдамаків» – безглуздої розправи Івана Гонти над власними дітьми, мусимо подати історичні факти, що завідомо суперечать такому ходу подій. Гонта аж ніяк не був зрадником батьківської віри, навпаки, відстоював православ'я усіма способами. Разом з дружиною він став ктиторм (засновником, спонсором) Православної Воздвиженської церкви в найближчому містечку, а також пожертвував чималі гроші на спорудження нової церкви у рідному селі. Перехід Івана Гонти на бік повсталих теж далеко не просте явище, адже коли губернатор Младанович довідався про наближення військ Максима Залізняка, то наказав посилити контроль, зачинити ворота міста, подвоїти сторожу, а також привести до присяги Потоцькому всі сотні надвірних козаків, але Салезій Потоцький не мав жодних підстав не довіряти Іванові Гонті, особисто випробуваному в походах, багато разів нагородженому й перевіреному. Гонта ж послав таємних гінців до Максима Залізняка, що з повстанцями отаборився в Соколівці поблизу Умані, й домовленість цих чільників вирішила справу. Коли підпорядковані Іванові Гонті воїни вийшли назустріч повсталим, то ніякого бою з гайдамаками не відбулося, зате сталося об'єднання військових сил проти конфедератів, що засіли в Умані. Врешті, Умань у «Гайдамаках» Т. Шевченка – не випадковий населений пункт. На той час це було найбагатше місто, найкраще укріплене земляними валами й тридцять двома гарматами фортеця. Взяти подібне місто означало завдати ворогові смертельного удару.

Врешті, повернемося до вкрай несподіваної для Івана Гонти ситуації. Зовсім не для того польський священик привів Гонтиних синів, які, очевидно, вчилися в уніатській школі, щоб подратувати віросповіданням

дітей їхнього запального батька, адже це було вкрай небезпечно насамперед для самого ксьондза, а виїмково тому, що тільки таким чином намагався змусити колишнього сотника надвірних козаків зупинити різню:

Гонто, Гонто!

Оце твої діти.

Ти нас ріжеш – заріж і їх:

Вони католики [18, с. 105]».

Історичні факти свідчать, що вбивства Гонтою власних синів не було, і така подія взагалі відбуватися не могла з двох причин. Перша: у сім'ях з різним віросповіданням батьків дочки успадковували віру матері, сини – батька. Звісно, якщо сам батько не наполягав на тому, щоб його малолітні нащадки обирали материну віру. Причина друга: в Гонти, виявляється, були чотири дочки й лише один син, на час повстання дорослий, одружений і взагалі не причетний до подій в Умані. Та справа навіть не в тому, чи змалював Т. Шевченко історичний факт, чи видуманий. Річ у тім, що Шевченко-романтик тяжів до трагічно-жертвовного героя і показу трагічно-великої події. «Тут поперед усього Шевченко боронить гайдамаччину не історичну, а ту, яку він списав у своїй поемі, а його доказ про те, що Гонта вбив власних синів... за те тільки, що вони без своєї вини були католиками, не можна назвати ділом патріотичним [16, с. 136]», – справедливо резюмував І. Франко. Значить, у такому випадку не зміст художнього твору, а його підтекст до читача промовляють краще й сильніше від усіх описаних сцен.

Водночас у Т. Шевченка момент убивства Гонтою дітей – глибоко психологічний епізод, власне, трагічна драма романтичного героя. Якщо в польського письменника Міхала Чайковського Гонтині діти відігравали роль заручників і батько вбивав їх лише з тією благородною метою, що іншим чином не міг позбавити тяжких тортур від рук шляхти, то Шевченків художній домисел цілком вписується в картину дикої, безглуздої розправи повсталих над одвічними кривдниками і далеко не власної спокути Гонтою своїх довгих років вірного служіння польському магнатові, а пожертвування ним дітьми заради непохитності свого авторитету серед повсталих. Врешті, навіть у такій заплутаній психологічно ситуації Т. Шевченкові вдалося глибоко вмотивувати кожен крок Івана Гонти. Вражений появою синів, колишній сотник надвірної міліції намагається прозорою підказкою дати дітям шанс на життя, сподіваючись, що під впливом побаченого сину зрозуміють небезпеку й назвуть себе православними (що вони таки спробували зробити аж у момент своєї смерті, тобто занадто пізно: «Тату! – белькотали. – Тату, тату... ми не ляхи! / Ми... – та й замовчали [18, с. 106]»):

«Признавайтесь:

Що, ви католики?»

Почувши страшну в умовах жорстокого протистояння правду, Гонта жахається слів своїх же дітей, намагається змусити наївних дітей замовкнути:

«Боже мій великий!

Мовчіть, мовчіть! Знаю, знаю! [18, с. 105].»

Дуже доречною в змальованій сцені стає Шевченкова ремарка:

Зібралась громада [18, с. 105].

Цим зауваженням фактично сказано все: діалог Івана з дітьми вівся прилюдно, чого він сам і вимагав, коли сподівався, що діти не стануть називати себе католиками; нарешті, після страшного признання дітей Гонта збагнув, що найменша помилка може коштували життя уже не тільки волею обставин приреченим дітям, а й йому самому, адже дозвіл на перехід у католицьку віру не міг бути даний без батька – однієї волі матері-шляхтянки тут було мало, якими би Гонта докорами, знева-

гою і прилюдними прокляттями не звалював вину тільки на неї. З причини несподіваної і аж ніяк не очікуваної халепи Гонту охоплює ненависть до призвідця трагічної ситуації – ксьондза-єзуїта й нерозумних синів:

«Убийте пса! А собачат

Своєю заріжу [18, с. 105]».

Дуже схематично, аж до неправдоподібності спрощено подавши сцену дітовбивства, Шевченко не ідеалізує свого героя: Гонта спустошено-байдуже забороняє гайдамакам хоронити його дітей, топить своє горе в крові шляхтичів, у руйнаторстві, божевільному крикові, страшних чоловічих сльозах. Муки совісті Івана такі великі, що здається, наче небо над ним повинно розколотися або земля під ногами розстипитися. Сам Гонта вважає себе пропащим навіки. Ось чому зорі – за фольклорним уявленням «Божі оченьки», «Божі бджілоньки» – стають для Івана найвищим докором сумління:

«Праведнії зорі!

Сховайтесь за хмару; я вас не займав,

Я дітей зарівав!.. [18, с. 106]»

Для Івана надзвичайно важливо одержати прощення від синів. І це не цинізм, не дика забаганка садиста, а страшне переплетення любові до дітей і України та жаху від усвідомлення того, що власними руками накоїв. Спроба полегшити свій жахливий гріх похованням убитих дітей не дає Гонті бажаного заспокоєння. Не рятує його навіть бурхливо-гнівне звинувачення-прокляття, адресоване дружині-шляхтянці. Дітовбивця добре розуміє, що єдиним винуватцем є тільки він. З розпачу в Гонти з'являється бажання нагло померти, бути якнайшвидше і найжахливіше покараним:

«Спочивайте, діти,

Та благайте, просіть Бога,

Нехай на сім світі

Мене за вас покарає...

Спочивайте, виглядайте,

Я швидко прибуду.

Укоротив я вам віку,

І мені те буде [18, с. 109]».

Доречно нагадати, що у статті «Темне царство» Івана Франка проблемі Гонтиного дітовбивства присвячено досить багато місця. Очевидно, тема злочину літературного героя досить довго не відпускала й самого Т. Шевченка: «І хоч іще пізніше, 1845 р., в поемі «Холодний Яр» він боронить гайдамаччину від закиду, буцімто «Гайдамаки не воїны, разбойники, воры», – то все-таки, поминувши те, що такий закид із історичного становища зовсім пустий та неважний, Шевченкова оборона дуже слаба та безосновна. «За святу правду-волю разбойник не стане», – каже він, хоч сам уперед називав гайдамаччину помилкою. «Не заріже (розбійник) лукавого сина, не розіб'є живе серце за свою Вкраїну» [16, с. 135]». Епітет «лукавий син» у вірші «Холодний Яр» (власне, з місцевості Холодний Яр і почалося народне повстання, відоме як Гайдамаччина або Коліївщина) аж ніяк не може бути застосований до Гонтиних малолітніх дітей. Цей троп значно більше надається для атестації Андрія, сина Тараса Бульби, виведеного Миколою Гоголем, чи до персонажів народної думи про Саву Чалого, але й у цих випадках застосування Шевченкового епітету теж виявляється дуже натягнутим. Найімовірніше, Кобзар пробує вести мову про зрадників у цілому, говорить про «славних прадідів великих правнуків поганих [20, с. 252]». Саме тему недостойних нащадків великих героїв Кобзар розгорне в таких творах, як послання «І мертвим, і живим...», поема «Сон», «Мені однаково...».

Далі буде